

Robert Darnton. *Edition et sédition. L'univers de la littérature clandestine au XVIIIe siècle.* Gallimard

Jean Marie Goulemot. *Ces livres qu'on ne lit que d'une main. Lecture et lecteurs de livres pornographiques au XVIIIe siècle.* Alinea

Roger Chartier. *Les origines culturelles de la Révolution Française.* Seuil

Een van de merkwaardigste romans uit de achttiende eeuw is *L'an 2440* van Louis-Sébastien Mercier. In het eerste hoofdstuk valt de verteller in slaap, in het laatste hoofdstuk wordt hij weer wakker en daartussenin bezoekt hij in zijn droom, zevenhonderd jaar ouder geworden, het Parijs van 2440. De verschillen die hij constateert bevatten, zoals te verwachten viel, een duidelijke kritiek op het Frankrijk van 1771, het jaar waarin Merciers roman voor het eerst verscheen. Van een parasiterende adel is geen spoor meer te bekennen, het koninklijk absolutisme is afgeschaft, de katholieke godsdienst heeft men vervangen door een op Rousseau geïnspireerde *religion civile* en in plaats van vorsten en staatslieden worden de *hommes de lettres* vereerd als weldoeners van de natie.

Voor het laatste moet Mercier deugd hebben gedaan. Want hij situeerde het hoge aanzien van de schrijvers niet voor niets in de toekomst; in het achttiende-eeuwse heden zag hun positie er heel wat minder rooskleurig uit. Weliswaar was het prestige van de *hommes de lettres* in de loop van de eeuw toegenomen, met name Rousseau en Voltaire hadden kunnen uitgroeien tot nationale figuren die uit alle lagen van de bevolking fanmail ontvingen, maar niet minder waar is het dat een deel van hun werk nog altijd niet legaal in Frankrijk kon verschijnen. Hetzelfde gold voor mindere goden als Mercier, wiens futuristische „droom” een van de bestsellers was in het bloeiende illegale boekencircuit van het Ancien Régime.

Over dat illegale circuit en zijn bewoners zijn we de laatste jaren veel te weten gekomen dank zij de onderzoeken van de Amerikaanse historicus Robert Darnton. Hij publiceerde onder andere een grote studie over de *Encyclopédie* en een fascinerende essaybundel over de „literaire onderwereld” in het achttiende-eeuwse Frankrijk. Hieraan is onlangs een nieuw, rechtstreeks in het Frans geschreven boek toegevoegd met als titel *Édition et sédition*. Het bevat na het eerdere werk niet een spectaculaire nieuwe visie, maar Darnton waagt zich ditmaal aan een systematische descriptie van het „universum van de clandestiene literatuur in de achttiende eeuw”, zoals de ondertitel luidt.

Darnton laat zijn lezers kennismaken met handelsreizigers, een colporteur, een grote en een kleine boekhandelaar, en brengt aldus de verschillende sluiptwegen in kaart waarlangs het clandestiene boek in Frankrijk werd verspreid. Afkomstig was het uiteraard van over de grens; in Zwitserland, Duitsland en in de Republiek werkten drukkers en uitgevers uit alle macht om de Franse behoefte aan verboden literatuur te bevredigen. Van een van die uitgevers, de *Société typographique de Neuchâtel*, is het complete archief bewaard gebleven, en net als bij zijn vorige studies heeft Darnton zijn kennis opnieuw voor het belangrijkste deel aan de daar aanwezige bronnen ontleend.

Uit de archieven komt inderdaad een verloren „universum" te voorschijn, bevolkt door avonturiers, smokkelaars, politiebeambten en meer of minder behoudzame boekverkopers. Omdat onder de verboden boeken veel werk zat van de denkers van de Verlichting, zou je verwachten dat enthousiasme voor de *Lumières* een van de drijfveren achter de illegale handel is geweest. Maar Darnton laat van die verwachting weinig heel. Onbaatzuchtigheid blijkt ook in het illegale boekenbedrijf een zeldzaamheid te zijn geweest. Tegenover die ene literaire agent die zichzelf omschreef als een „toorts" van de Verlichting, stond een overweldigende meerderheid van boekhandelaren voor wie alleen dit parool gold dat door een van hen werd vertolkt: „Het beste boek is een boek dat verkoopt".

Behalve aan de verspreiding besteedt Darnton ook de nodige aandacht aan de inhoud van de illegale literatuur, waarvoor men in de regel de verzamelnaam „livres philosophiques" gebruikte. Onder deze vlag ging een verrassende lading schuil, want niet veel van de bedoelde boeken hadden daadwerkelijk een filosofische inhoud. Zulke boeken ontbraken niet; Lamettrie, d'Holbach en vooral Voltaire gooiden met hun filosofische strijd tegen „L'infâme" hoge ogen in het clandestiene circuit. Maar veel belangrijker was een ander, beduidend minder filosofisch soort literatuur.

Darnton vermeldt ergens dat in 1782 bij een examen van het officiële boekverkopergilde te Rennes aan een kandidaat de vraag werd gesteld welke boeken er precies verboden waren. Het antwoord is helaas niet bewaard gebleven, maar de standaardformule luidde: „alle boeken die de godsdienst, de staat en de goede zeden benadelen". Daartoe behoorde naast het werk van de *philosophes* ook alles wat zich in kritische zin met politiek bezighield en alles wat er op uit was de zinnen te prikkelen van het Franse lezerspubliek.

Uit deze beide laatste categorieën bestond het merendeel van de onder de toonbank verkochte „livres philosophiques". Haarfijne onderscheidingen zijn hier overigens niet te maken. Misschien omdat de overheid in haar repressie alles op één grote hoop gooide, valt ook in de illegale teksten zelf de grens tussen pornografie, politiek en filosofie vaak moeilijk te trekken. In diverse boeken was van alles wel iets aanwezig, bij voorbeeld in de populaire schandaalkronieken, vervaardigd door nu vergeten broodschrijvers als Pidansat de Mairobert en Théveneau de Morande, waarin van de koninklijke familie, de adel en de geestelijkheid een liederlijk beeld vol despotie en decadentie werd geschilderd.

Pornografie en politiek criticisme gingen in dit soort geschriften een weinig verheven, maar wel zeer effectieve verbinding aan met elkaar. Iets vergelijkbaars was aan de orde in de primair pornografische literatuur, waar tussen de erotische bedrijven door complete filosofische verhandelingen werden afgestoken. Het gaat dan om in het illegale circuit zeer succesvolle boeken als *Thérèse philosophe* (1748) en *Histoire de Dom B***, portier des Chartreux* (1745), die zogenaamd waren gepubliceerd in „Cupidopolis", „Enculons" of ook wel het „Vatican", terwijl de mooiste plaats van herkomst die ik ben tegengekomen luidt: „Chez Clitoris, libraire rue du Sperme, vis-à-vis de la Fontaine a la Sémence de la Verge d'Or".

Over deze pornografische literatuur heeft Jean Marie Goulemot een boek gepubliceerd onder de veelzeggende (aan Rousseau ontleende) titel *Ces livres qu'on ne lit*

que d'une main. Goulemot analyseert daarin, aan de hand van achttiende-eeuwse voorbeelden, hoe pornografische boeken hun effect trachten te bereiken. Welk effect? Daarover laat Goulemot geen misverstand bestaan, pornografie is maar op een doel uit: het stimuleren van de seksuele lusten bij de lezer.

Goulemots studie belooft een welkome aanvulling te zijn op Darntons onderzoekingen, waarin de lezer (over wie de Zwitsere archieven nu eenmaal geen informatie verschaffen) grotendeels een blinde vlek is gebleven. Maar helaas, dat valt tegen. Wat Goulemot te melden heeft over de functie van titels en illustraties, de nadelen van ironie en een teveel aan metaforen, en het voyeuristische karakter van pornografie, pakt niet erg verrassend uit. Jammer is ook dat hij geen enkele belangstelling toont voor andere mogelijke effecten naast wellust en begeerte. Misschien was dan meer duidelijkheid ontstaan over de precieze rol van de filosofie in de pornografische literatuur van de achttiende eeuw.

Nu kan men alleen constateren, met Darnton, dat in veel achttiende-eeuwse pornografie seksscenes en filosofische beschouwingen elkaar afwisselen en dat in die beschouwingen (meestal apologieën van wat elders op de pagina's vlijtig in praktijk wordt gebracht) een duidelijke echo klinkt van het meer radicale Verlichtingsdenken, zoals dat te vinden is in het - uiteraard nooit legaal gepubliceerde - werk van Lamettrie en Diderot.

Een expliciet opruiende, laat staan revolutionaire boodschap ontbreekt in deze pornografische romans. In *Thérèse philosophe* oppert een van de personages zelfs het idee dat de verlichte denkbeelden die tot zoveel vleselijk genot leiden maar beter tot een kleine elite beperkt kunnen blijven. Ook wat dit betreft blijken de pornografen niet ver af te staan van sommige Verlichtingsdenkers, want was Voltaire er niet van overtuigd dat het merendeel van de Franse bevolking genoeg zou hebben aan alleen de lagere school en placht d'Holbach zijn atheïstische vertogen niet dadelijk te staken zodra het personeel binnen gehoorsafstand kwam?

Desondanks ligt het voor de hand te veronderstellen dat de combinatie van pornografie en filosofie schade heeft berokkend aan in elk geval een van de ideologische pijlers waarop het Ancien Regime rustte: de godsdienst. In de schandaalkronieken werden daarnaast de hoogste personen en meest eerbiedwaardige instellingen van het land door het slijk gehaald. Naar aanleiding van Pidansat de Mairoberts *Anecdotes sur Madame la comtesse Du Barry* laat Darnton zien hoe dat in zijn werk ging: de politiek werd gereduceerd tot een verzameling hofintriges en wie de lusten van de koning het best wist te bevredigen trok daarbij aan het langste eind.

Darnton concentreert zich op een schotschrift tegen Madame Du Barry (wier sociale klim volgens de chroniqueur rechtstreeks uit het bordeel naar de sponde van Louis XV had gevoerd); hij had ook kunnen ingaan op de vele pamfletten waarmee tijdens het bewind van Louis XVI de eer van Marie-Antoinette werd aangerand. Ook hierin is van een openlijke oproep tot rebellie geen sprake, maar geschriften als *Les amours de Charlot et Toinette*, *Le Godemiche royal* en *Les fureurs utérines de Marie-Antoinette* kunnen vast medeverantwoordelijk worden gesteld voor de extreme vijandigheid die de Franse koningin tijdens de Revolutie ten deel zou vallen.

Dat leidt tot de belangrijkste historische vraag die met betrekking tot de

illegale literatuur van de achttiende eeuw kan worden gesteld: welke rol heeft zij gespeeld bij het uitbreken van de Franse Revolutie? Dat zij een rol heeft gespeeld, zal door niemand worden ontkend. Ontheiliging van het koningschap, ontluistering van adel en geestelijkheid, ondermijning van de ideologische en religieuze fundamenten van het Ancien Regime - in de „livres philosophiques" vindt het allemaal plaats. Hun succes bij het publiek verklaart ongetwijfeld iets van het gemak waarmee de Franse natie in 1789 zo radicaal met haar verleden heeft afgerekend. Maar, zo waarschuwt Darnton aan het eind van zijn boek, meer dan „hypothetische" conclusies kunnen voorlopig niet worden getrokken.

Die waarschuwing is terecht, te meer daar het vroeger te vaak verwaarloosde illegale circuit slechts een aspect vormt van de historische realiteit waaruit de Franse Revolutie is voortgekomen. Om te kunnen bepalen welk aandeel dat aspect heeft gehad bij het ontstaan van de Revolutie zou het noodzakelijk zijn ook alle andere aspecten in overweging te nemen. Darnton heeft dat niet gedaan; hij beperkt zich tot zijn eigen, voor de lezers van zijn vorige boeken inmiddels vertrouwde terrein.

Dat geldt niet voor de Franse historicus Roger Chartier, van wie in de slagschaduw van de voorbije *Bicentenaire*, eind vorig jaar, *Les origines culturelles de la Révolution Française* verscheen. Definitieve conclusies zoekt men ook bij hem tevergeefs, Chartier presenteert zijn boek uitdrukkelijk als een „essai", maar zijn grote verdienste is dat hij zich niet beperkt tot het een of andere deelgebied. Hij waagt wel de greep naar het grote geheel en geeft aldoende het illegale circuit de plaats die het in relatie tot de Franse Revolutie verdient.

Tot in de titel herinnert Chartiers boek aan *Les origines intellectuelles de la Révolution Française*, de befaamde studie uit 1933 van Daniel Mornet, waarin dezelfde problematiek aan de orde komt. Maar het ene adjectief dat Chartier in Mornets titel heeft gewijzigd, is niet toevallig gekozen. Mornet ging te werk als een traditionele ideeënhistoricus. Hij nam de betekenis van de Verlichting voor de Franse Revolutie tot uitgangspunt en onderzocht vervolgens nauwgezet hoe het verlichte gedachtegoed zich in Frankrijk, via de literatuur, de genootschappen en de academies, de kranten en de vrijmetselarij, heeft verbreid. Aan de Revolutie was volgens hem een brede intellectuele omwenteling vooraf gegaan.

Chartier neemt een aanzienlijk sceptischer standpunt in. Voor hem is het zelfs de vraag of bij een zo complex verschijnsel als de Franse Revolutie nog wel van enige duidelijk te onderscheiden „oorsprong" kan worden gesproken. Verlichting en Revolutie analyseert hij dan ook niet als elkaars oorzaak en gevolg, hij probeert eerder te achterhalen hoe beide passen in de grote culturele veranderingen van de achttiende eeuw waaruit zij niet ongestraft kunnen worden losgemaakt. Daarbij blijken heel wat conclusies die tot dusver, al dan niet „hypothetisch", zijn getrokken het nodige van hun vanzelfsprekendheid kwijt te raken - die welke op het illegale boekencircuit betrekking hebben niet uitgezonderd.

Hoe verder het verleden van ons af komt te staan en hoe meer de kennis ervan toeneemt, des te ingewikkelder wordt het, zo blijkt. Tocqueville en Taine hadden er in de negentiende eeuw geen enkele moeite mee tussen het uitbreken van de Franse Revolutie en het geschrijf van de *philosophes* en hun meer of minder

verheven geestverwanten een direct verband te zien. En nog gemakkelijker maakten het zich de tijdgenoten, zoals bij voorbeeld Louis Sébastien Mercier, die na 1789 zijn literaire staat van dienst inspecteerde en zichzelf trots en zelfverzekerd uitriep tot „de profeet van de Revolutie“.

Aan de inspanningen van zulke lastige, scrupuleuze, maar ook bijzonder stimulerende en inventieve historici als Roger Chartier en Robert Darnton is het te danken dat niemand hem dat nu nog zonder meer durft na te zeggen.

(de Volkskrant, 22-6-1991)